Marknader, stadsliv och handel
under vikingatid och tidig medeltid

Lär mer om din historia och
om det nordiska kulturarvet

Ett besök i Fotevikens Vikingastad är en resa 900 år tillbaka i tiden. Besökaren möter ett helt annat samhälle jämfört med dagens. För att berätta och informera mer om denna tid för så länge sedan har detta häfte sett dagens ljus.

Fotevikens Museum är ett arkeologiskt friluftsmuseum. Som sådant bedriver museet också forskning kring just den historiska epok som möter dig i Vikingastaden. Denna forskning ligger givetvis till grund även för denna mera populärvetenskapliga trycksak.

Detta häfte berättar om de tidiga städerna i Norden och om det liv som levdes där. I städerna frodades köpenskapen. Häftet skildrar därför också handel och myntillverkning men också de tidiga marknaderna i Skåne.

Häftet är ett av tre som beskriver historien kring den tid som återskapats i Fotevikens Vikingastad. Övriga häften berättar om politik och kungamakt samt om rättsväsen och religion.

Fotevikens Museum

Foteviken är en betydande stad, det luktar dynga överallt!

Ja, Peter grävare skräder inte orden där han står och hänger på sin träspade. Spaden är en riktigt fin sak. Den har en järnskodd kant framtill. Då går det liksom lättare att gräva har han precis förklarat för mig. Men nu var det ju det här med dyngan och lukten!

”Varje vår, när snön börjar töa och vattnet står högt på stredena i staden, då ligger möget överallt. Om det bara varit djurmög men vi har ju människoträck också. Allt är det där tokiga byrådets fel. De har ju inte byggt några ordentliga avträden. Ett litet sådant har man lagt mitt i stadens stora avloppsdike. Inte undra på att det blir äckligt!”

Peter är inte glad. Och ändå var han själv med och byggde de första husen i den blivande staden. Ja, först skulle ju stadsvallen byggas, ett hiskeligt arbete. Kungen och lagmannen hade med käppar stakat ut den stora, halvcirkelformade vallen som skulle omge stadsbebyggelsen. Sedan märkte de ut huvudgatan som löper utmed stranden. Från den satte de sedan av de små streden som går in i själva bebyggelsen. Stredena avgränsar de olika kvarteren och i varje kvarter finns två långsamla gårdstomter med en rad av hus i varje. Små gränder eller ”gyder” finns överallt.

”Husen får inte ligga mot varandras tomtgränser – det måste finnas ett vandlöb eller dike mellan dem så regnvattnet kan rinna bort. Men vem ska rensa dessa gränsdiken? Det bråkas hela tiden om det.”

Peter grävare pekar ilsket på en förbipasserande stadsbo som skyndar fram på huvudgatan.

”Titta på han där! I går bråkade han med sin granne om rensningen av diket mellan deras hus. Såg du hans blågula öga? Så går det när grannar umgås med varandra i den här staden.”

På frågan vad mannen gör för att livnära sig och sin familj svarar han surt:

”Det är jag som får uppdraget att gräva bort dyngan ur alla rännorna. Man kan säga att det är jag som får ta hand om skiten i den här staden!”

Bakgrunden: Riken och städer i Skandinavien under vikingatiden

Under den äldre vikingatiden, dvs. från 700-talet och framåt, uppstod i Skandinavien ett antal större, mera tättbebyggda samhällen. Kännetecknande för dessa var att kungamakten eller religionen bör ha spelat en väsentlig roll vid deras tillkomst. Tyvärr finns det inga skrivna källor som direkt berättar om just dessa maktintressen; vår kunskap får endast baseras på arkeologisk information. Problemet med arkeologin är emellertid att den är tämligen ”opersonlig”. Arkeologen kan med sin spade få fram mängder med intressanta fakta om t.ex. vid vilken tidpunkt som en bebyggelse startat, hur husen såg ut, om det funnits någon form av hantverk, vilka föremål man använt sig av och därav utläsa en viss status etc. Man kan utifrån sitt framgrävda material skapa teorier om historieutvecklingen i stort men när det gäller väsentligheter som t.ex. politiska beslut, mänskliga relationer och tankar m.m. står man nästan helt maktlös. Här är det enbart de skrivna källorna som kan vägleda.

Genom de äldsta skrivna källorna vet vi att Skandinavien under den äldre vikingatiden styrdes av ett stort antal småkungar. I t.ex. fredsförhandlingar mellan danerna och Karl den store år 811 omtalas ett antal beslutsfattare från danernas rike, troligtvis olika kungar. Bl.a. nämns här Osfrid, antagligen den äldste till namn säkert kände kungen från Skåne. När handelsmannen Wulfstan på 870-talet färdades utmed Östersjöns södra kust omtalade han att ön Bornholm styrdes av en egen kung. I Hedeby, den stora staden vid Slesvig, satt i början av 900-talet en kung med sina söner, en regent som dessutom härstammade från svearnas rike långt uppe i norr.

Om vi ska tro de bevarade, skrivna källorna var det först med Harald hårfager i slutet av 800-talet som de första försöken gjordes att ena Norges många småriken till en gemensam kungamakt. Det skulle dock dröja ytterligare mer än hundra år innan en mera stabilare maktstruktur gjorde sig gällande. För Sverige är situationen mera svår att överskåda. Det tidiga, skrivna källmaterialet är här, jämfört med de övriga Skandinaviska länderna, mycket magert. Visserligen finns det en mycket värdefull handskrift bevarad, Rimberts berättelse om Ansgars missionsverksamhet på 800-talet. I denna får vi lära en hel del om området

Karta över städer och stadsliknande samhällen som omtalas i artikeln.

Staden Birka låg på ön Björkö i Mälaren. Ett flertal utgrävningar på själva stadsområdet, den s.k. ”Svarta jorden” har givit ett rikhaltigt material som gjort det möjligt att rekonstruera huvuddragen i den vikingatida bebyggelsen. På bilden ses i förgrunden ett parti av ”Svarta jorden” och ”Borgberget” i bakgrunden.

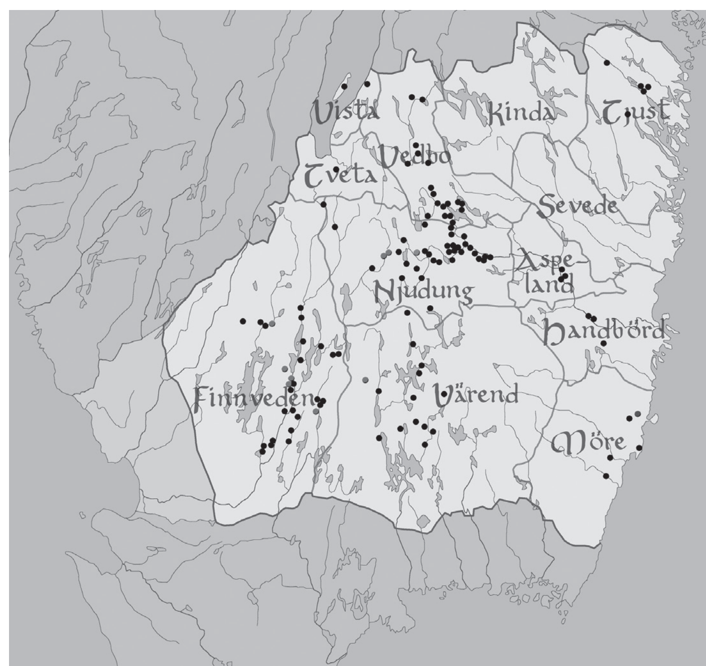
i Jylland i västra Danmark samt om Birka uppe i Mälaren. Övriga delar av Skandinavien lyser däremot helt med sin frånvaro i denna berättelse.

Det råder emellertid ingen som helst tvekan om att Sverige vid denna tid varit uppdelat i en mängd små kungariken. Den s.k. ”Ynglingasagan”, om än nedtecknad långt senare, beskriver händelserna i Mellansverige under 600- och 700-talen. I sagan berättas om de mäktiga kungarna som satt i Uppsala men också om kungar i Värmland och i Sörmland, långt väster respektive långt söder om Uppsala. Det berättas också om kungarna i Vikenområdet, alltså vid nuvarande Oslofjorden i södra Norge.

Än i dag heter ett av Sveriges landskap Småland, dvs. de små landen eller rikena. I denna skogiga obygd har det funnits inte mindre än 12 områden vilka säkert vardera styrts av en egen kung eller storman. Namnet på dessa riken var Finnveden, Vista, Tveta, Vedbo, Njudung, Kinda, Thust, Sevede, Aspeland, Handbörd, Värend och Möre. Intressant att notera är att de små öarna i södra Danmark fram till åtminstone 1500-talet också kallades för ”smålanden”. Alltså också här ett exempel på mindre kungadömen under vikingatiden och bakåt.

Det som vi i dag känner som Norge, Danmark och Sverige var alltså fram till den yngre vikingatiden uppdelat i en stor mängd centralbygder med egen makt. Självklart bör dessa centralbygder eller mindre riken ha haft någon eller några mera betydande centralorter med en tätare bebyggelse. På Själland har t.ex. Lejre nära Roskilde varit en sådan centralplats och troligtvis även kungasäte. Några större ”stadsliknande” samhällen fanns dock antagligen inte. När större centralplatser som t.ex. Uppsala i Uppland, Helgö i Sörmland samt Uppåkra och Ravlunda i Skåne ändå existerat kan det beror på att dessa orter varit centrum för den hedniska religionen.

Hedeby och Ribe är bland de första stadsliknande samhällena i Skandinavien. Hedeby var under vikingatiden Danmarks mest betydande handelsstad. Den äldsta bebyggelsen går ner till andra hälften av 700-talet. Vid mitten av 900-talet byggdes runt staden en jättelik, halvcirkelformad vall. Missionären Ansgar besökte på 820-talet både Hedeby och den längre norrut belägna handelsorten eller staden Ribe. Ansgar begav sig därefter till Birka, ett dåtida stadsliknande samhälle på Björkö i sjön Mälaren. Förutom

Karta över de olika vikingarikena i Småland. Svarta punkter anger runstenar.

dessa tätorter kan nämnas den stora handelsplatsen Kaupang i södra Norge, Köpingsviks stora handelsplats på norra Öland och Paavikens handelsplats söder om Visby på Gotland.

Gotland är den stora ön mitt i Östersjön som med sitt strategiska läge alltid varit viktig för sjöfarten. Under vikingatiden var också den södra Östersjökusten av stort intresse för handelsidkande nordbor. I nuvarande Polen låg handelsorten eller staden Truso men också den stora staden Jumne, troligtvis våra dagars Wollin. Att Jumne var en av de största städerna runt Östersjön för tusen år sedan framgår inte minst av historieskrivaren Adam av Bremen som på 1060-talet författade sina fyra böcker om länderna runt detta stora hav. Om Jumne skrev han följande:

”Vid Oders mynning, där floden flyter ut i de skytiska träsken, finns den berömda staden Jumne som är en mycket besökt ankarplats för de vilda folken och de grekiska kristna som bor i dess omnejd. Den är

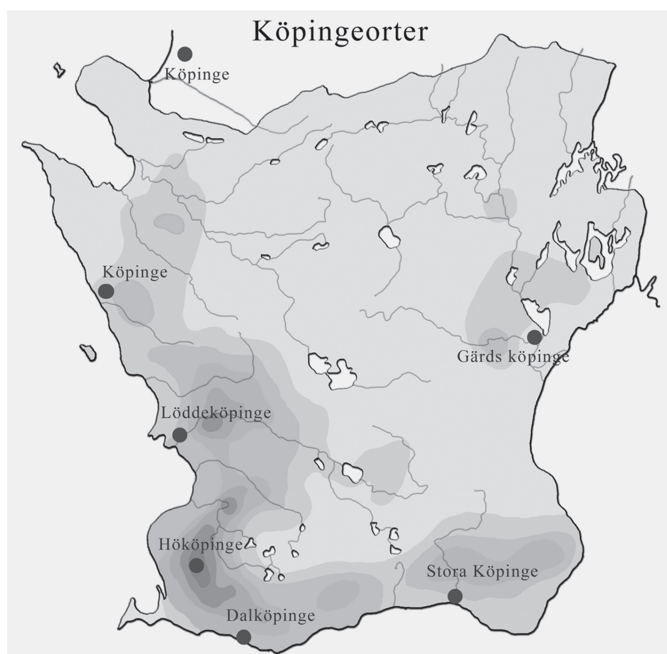
Att det i Skandinavien också funnits enstaka större tätbebyggelser även före 700-talet är Uppåkra söder om Lund ett bevis för. Här har arkeologerna kunnat lokalisera ett enormt stort område med bebyggelse från 100-talet fram till det sena 900-talet. I centrum av bebyggelsen har legat ett tempel och direkt invid detta en stor hallbyggnad.

Hur ska man karakterisera det forntida Uppåkra? Eftersom det inte finns några som helst skrivna källor bevarade om detta samhälle och därmed också inga uppgifter om vilka som haft makten, är det näst intill omöjligt att sätta in bebyggelsen i relation till t.ex. samtida stadsbildningar i övriga Europa. Vad har dominerat? Var det templet och religionen som varit viktigt för Uppåkra eller var det handeln? Att det varit ett rikt samhälle vittnar de arkeologiska fynden om men de säger samtidigt mycket lite om sociala relationer och maktstrukturer.

I slutet av 900-talet uppförde Harald Blåtand en ringborg sex kilometer norr om Uppåkra. Kring denna samlades en ny bebyggelse, staden Lund. Uppåkras betydelse gick därmed helt förlorad.

Utgrävning av den stora hallbyggnaden i Uppåkra.

Köpingarna var föregångare till städerna och de var internationella handelsplatser för de olika skånska centralbygderna. Kartan visar tydligt hur dessa låg utmed kusterna i de kyrktätaste områdena. Ju tätare med kyrkor destu mörkare områden.

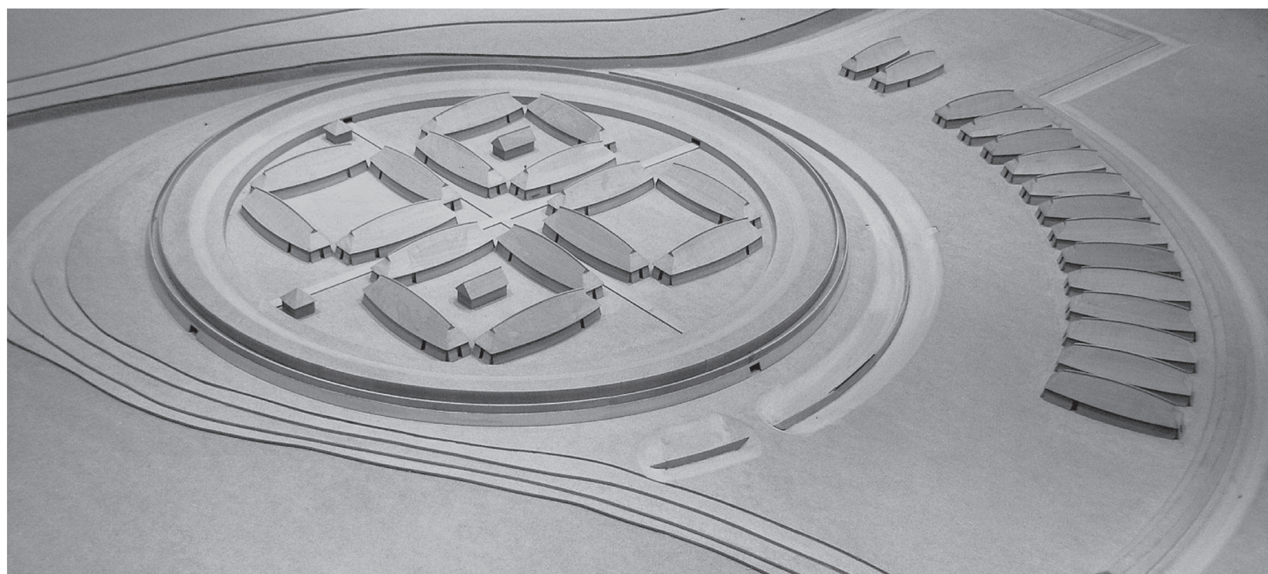
minsann den största av alla städer som finns i Europa och där bor slaver, tillsammans med andra folk, både greker och barbarer. Till och med ditresta sachsare har fått tillåtelse att bo där på lika villkor under förutsättning att de inte talar om att de är kristna. Detta därför att alla fortfarande är fångna i hedniska seder och vanföreställningar. Trots detta kan man inte finna något folk som är mera hederligt och vänliga när det gäller livsstil och gästfrihet. Staden är rik på handelsvaror från alla nordiska folk och inget som man önskar eller som är sällsynt saknas där.

I Jumne finns Vulcanus gryta, som innevånarna kallar den grekiska elden. Här kan man se Neptunus i trefaldig uppenbarelseform. Denna ö kringflyts nämligen av tre vatten, av vilka man påstår att ett har grönt utseende, ett annat nästan vitt och att det tredje sjuder i vilt uppror på grund av ständiga stormar.”

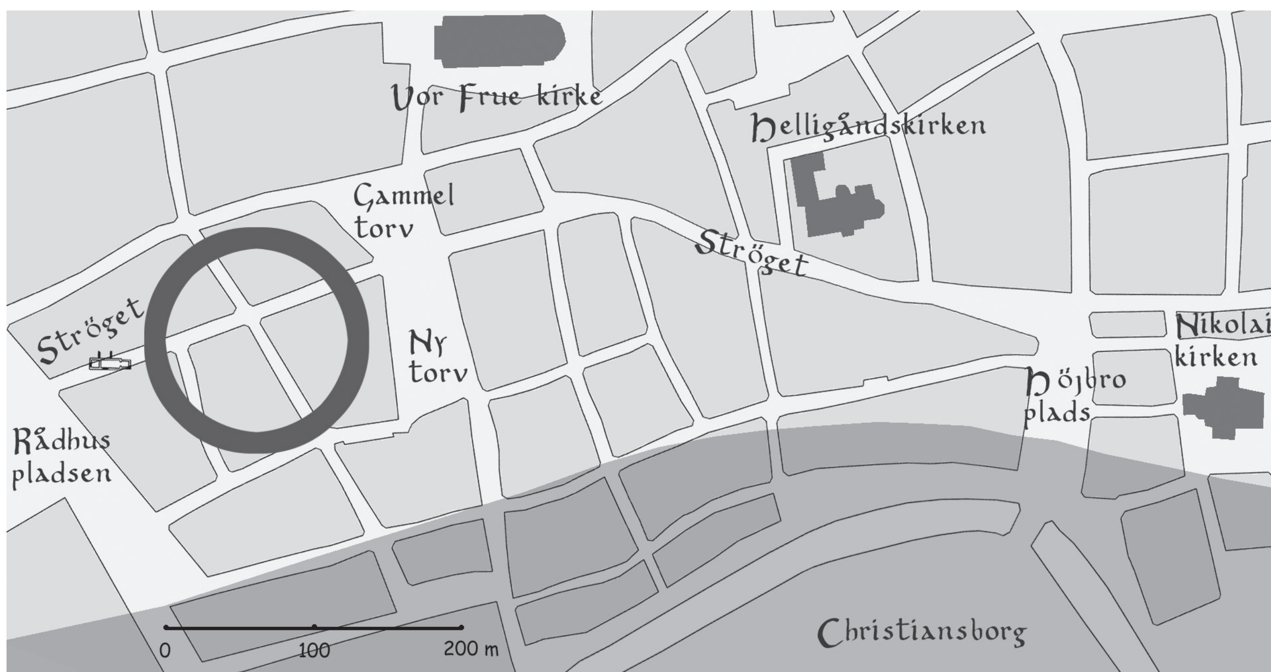
I Skåne fanns det under den äldre vikingatiden speciella internationella handelsplatser, s.k. ”köpingar”. Inte mindre än sex sådana köpingar finns utmed de skånska kusterna. I två av dessa har arkeologiska undersökningar kunnat datera bebyggelsen. Köpingarna har fungerat från 800-talet e.Kr. fram till ca 1000 e.Kr. Det kan här röra sig om bosättningar av mera tillfällig karaktär, typ årligen återkommande marknader. En köpingeort har också funnits vid Laholm i södra Halland. Laholm är Hallands äldsta stad.

Under kung Harald Blåtand, död ca 986, skapades, eller i varje fall konsoliderades, ett sammanhållande rike med namnet Danmark. Förutom det nuvarande danska huvudområdet innefattade detta rike också de västra och södra delarna av Skåne, den svenska Västkusten samt Oslofjordsområdet eller det s.k. Vikenområdet. Kungen har med tvång införlivat dessa områden. Detta vittnar bl.a. de många ”trelleborgarna” om. Dessa var speciella ringborgar med plats för stora soldatgarnisoner. Borgarna ligger alla på strategiska punkter. Kännetecknande verkar vara att det strax utanför varje ringborg rests en kristen kyrka, vigd till helgonet S:t Clemens. Kungen skryter också på den stora runstenen från Jelling om att det var han som kristnade danerna.

Sedan gammalt är flera sådana här ”trelleborgar” kända i Danmark. I Jylland ligger Aggersborg och

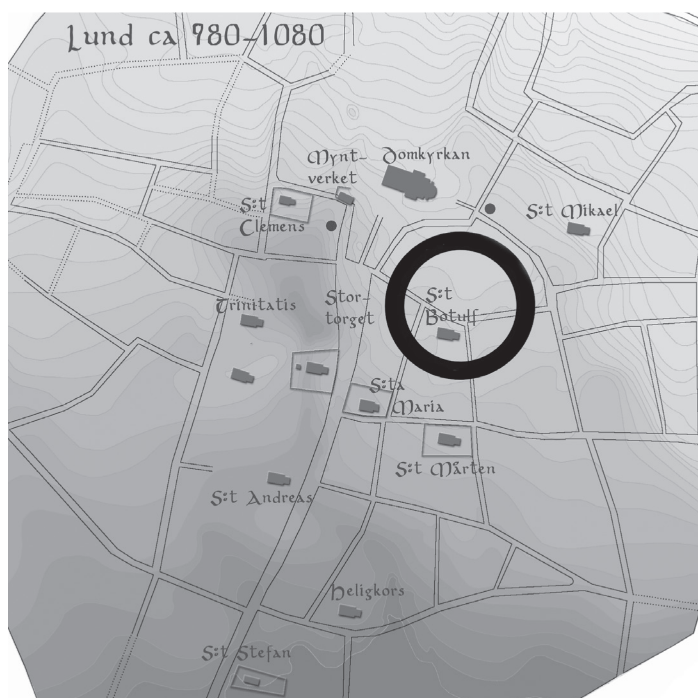

Innanför ”trelleborgarnas” cirkelrunda vallar låg de stora garnisonshusen i systematiskt grupperade fyrkanter. Modellen visar ringborgen vid Trelleborg på Själland.

Mitt i Köpenhamn har det legat en rund försvarsanläggning med vall och framförliggande vallgrav. Denna borg har anlagts innan staden anlagts och kulturlager hunnit bildas. Strax utanför vallen har legat en Clemenskyrka i trä.

Fyrkat, på Fyn den s.k. Nonnebacken inne i Odense samt på Själland Trelleborg. Till dessa ska numera tillfogas några tänkbara borgar i Köpenhamn, Roskilde, Foteviken, Lund, Borgeby, Helsingborg, Laholm och Oslo, platser som alla har tidiga kyrkor direkt utanför de tänkbara borgområdena. I Roskilde, Köpenhamn, Lund, Helsingborg, Laholm och Oslo känner man dessa kyrkornas skyddshelgon. På alla dessa platser är det S:t Clemens som hyllats. Clemenskyrkan i Oslo är t.ex. den äldsta påträffade träkyrkan i

Karta över Lund som visar stadens ursprungliga topografi. Ju ljusare partier destu högre liggande marker.

staden med gravar som har daterats från 980-talet och framåt. Detta stämmer väl in med trelleborgarnas anläggningstid och de skriftliga källornas vittnesbörd om kung Harald Blåtands maktintresse i södra Norge.

Vad gäller stadsliknande bebyggelser i Skandinavien från den yngre vikingatiden kan i det dåtida Danmark nämnas Viborg och Aarhus i Jylland, Roskilde och Köpenhamn på Själland samt Helsingborg och Lund i Skåne. I Norge försvann Kaupang och istället uppstod platser som t.ex. Sarpsborg och Oslo. Längre norrut utvecklades Trondheim, dåtidens Nidaros, till en stad av stor betydelse, inte minst efter det att kung Olof Digre stupat år 1030, begravts i staden och förklarats som helgon. I Sverige försvann i slutet av 900-talet Birka och ersattes av staden Sigtuna. På Gotland verkar handelsplatsen Paaviken ha ersatts av Västergarn med sin alltjämnt delvis bevarade stadsvall som löpt i en halvcirkel runt bebyggelsen. Redan efter en kort tid distanserades dock denna ort av det tidiga Visby lite längre norrut vid kusten. I Sveriges inland var Skara tidigt en betydande ort i Västergötland. Linköping i Östergötland har säkert också anor ner i sen vikingatid. Staden är nämligen placerad mitt i ett vikingatida centralområde.

Lund grundades av Harald Blåtand efter det att denne lagt ner den hedniska huvudorten Uppåkra runt år 980. I stället påbörjas uppbyggandet av en ny stad eller stadsliknande samhälle norr om Höje å. Här anlade kungen troligtvis en av sina ”trelleborgar”. Direkt utanför den ena porten har han också uppfört en träkyrka, helgad till S:t Clemens. På samma sätt

bör kungen ha anlagt en ”trelleborg” i Helsingborg. Ortnamnet med efterledet ”borg” omtalas nämligen redan år 1085. Den enda borgtyp som man känner tidigare än detta år i Danmark är just Haralds ”trelleborgar”. Även här har det i direkt anslutning till den troliga ringborgen funnits en Clemenskyrka. Utgrävningar har visats att denna bör ha anlagts i slutet av 900-talet. Man har också funnit antydningar efter en bågformad vallgrav vilket väl stämmer med en ”trelleborg”.

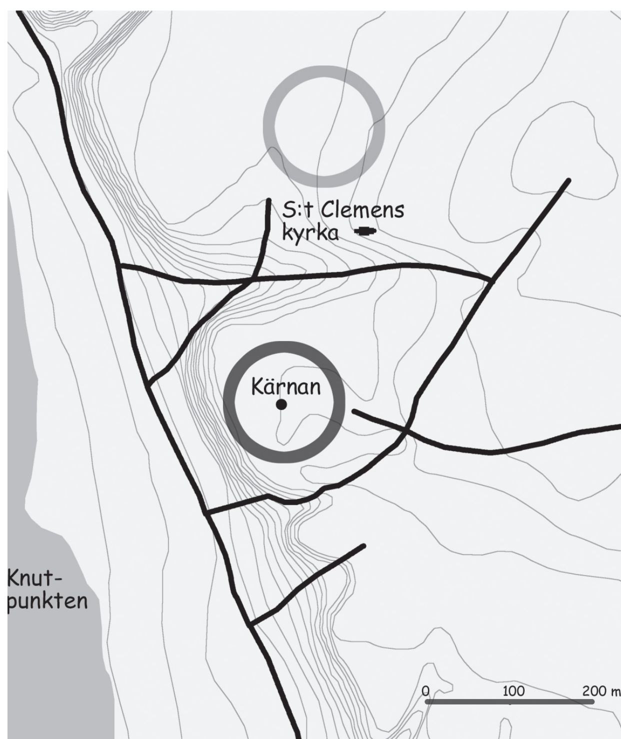
Till de skånska städerna under 1000-talet ska också infogas orten Lomma strax norr om Malmö. I kung Knut den heliges donationsbrev till Lunds domkyrka år 1085 omtalas denna ort som stad. Rester efter en halvcirkelformad stadsvall har dokumenterats på kartmaterial från 1700- och 1800-talet. Lomma som stad försvann dock snabbt; före 1230-talet hade orten blivit en vanlig kyrkby.

Det grundades städer i Skåne även på 1100-talet. Tommarp strax väster om nuvarande Simrishamn var en sådan viktig stad för sydöstra Skåne. Vid utgrävningar har påträffats mängder med tackjärn av hög kvalitet vilket indikerar att staden under slutet av 1100-talet kan ha varit utförselort för myrmalmsproduktion. Tänkbara avsättningsområden är norra Polen där just vid denna tid ett flertal handelsstäder grundades.

Längre norrut, strax söder om nuvarande Kristianstad, grundades staden Vä. Vid mitten av 1100-talet omtalas också Åhus. Denna stad ska kungen ha gett som försoningsgåva till ärkebiskopen i Lund. Kungens folk hade brutit sig in i domkyrkan. En version berättar att man hissat upp ärkebiskopen i en korg

Staden Skanör med kyrka och borg uppkom runt 1200.

Karta över Helsingborg med den medeltida Kärnan inlagd. På kartan visas läget för den vikingatida Clemenskyrkan och en tänkbar ringborg norr därom.

under valven, en annan att man spärrat in honom högt upp i ett av domkyrkans torn. Ärkebiskopen ägde också staden Trelleborg vid den skånska sydkusten. Som stad måste denna har fungerat redan i slutet av 1100-talet.

1200-talet blev den epok då mängder av köpstäder grundades runt omkring i Danmark. Nästan samtliga låg vid kusterna. Det var den tyska Hansans uppkomst under slutet av 1100-talet som öppnade möjligheter för en intensiv handel över haven. Speciellt fiskhandeln fick då sitt stora genombrott eftersom tyskarna kunde föra konserveringsmedlet salt till Danmark. Tidigare hade bristen på denna vara omöjliggjort fiskexport i stor skala.

Skånska städer med ursprung i 1200-talet var Skanör från början av 1200-talet, Ystad från första hälften av 1200-talet, Malmö från mitten av 1200-talet och Simrishamn och Falsterbo från senare delen av 1200-talet. Malmö kan med rimlig sannolikhet knytas till den stad i Skåne med en borg på stranden som ärkebiskop Jacob Erlandsen enligt skriftligt källmaterial ska ha anlagt året 1254.

Lita aldrig på handelsmän norrifrån. Tjuvar är de allihopa!

Det hände sig en dag att jag tog en öl med Bengt garvare. Då kom plötsligt Olof silversmed förbi ute på stredet. När han såg oss sitta över ett bord med fyllda dryckesbägare slog han sig ner och tittade längtansfullt på det skummande innehållet i träbägarna.

”Det är en skam det som hände i morse!” frustade han. ”Kunde aldrig tro att man skulle få uppleva något sådant här elände i vår stad. Kommer ni ihåg den där köpmannen som kom hit för flera dagar sedan? Han med det där speciella utseendet som alla svear har - liten och tjock med stora, fula öron och öldrucket ansikte.”

Nu blev det en myckenhet av nickande vid bordet. Precis så var det ju – det visste väl alla hur folket uppe i tassemarkerna långt norr om Skånes landamärer såg ut.

”Han fick en av sina tunnor kontrollerad vid stadens våg och den höll rätt mängd och därför stämplades den med stadens stämpel. Så kunde han ju använda den i sin egen handelsbod och sälja sitt korn i rätt mängd enligt våra mått här i staden. Vet ni vad han har gjort?”

Olof såg sig omkring och slickade sig samtidigt om munnen. Han plirade med ögonen och log som den gamle silverskälm han är.

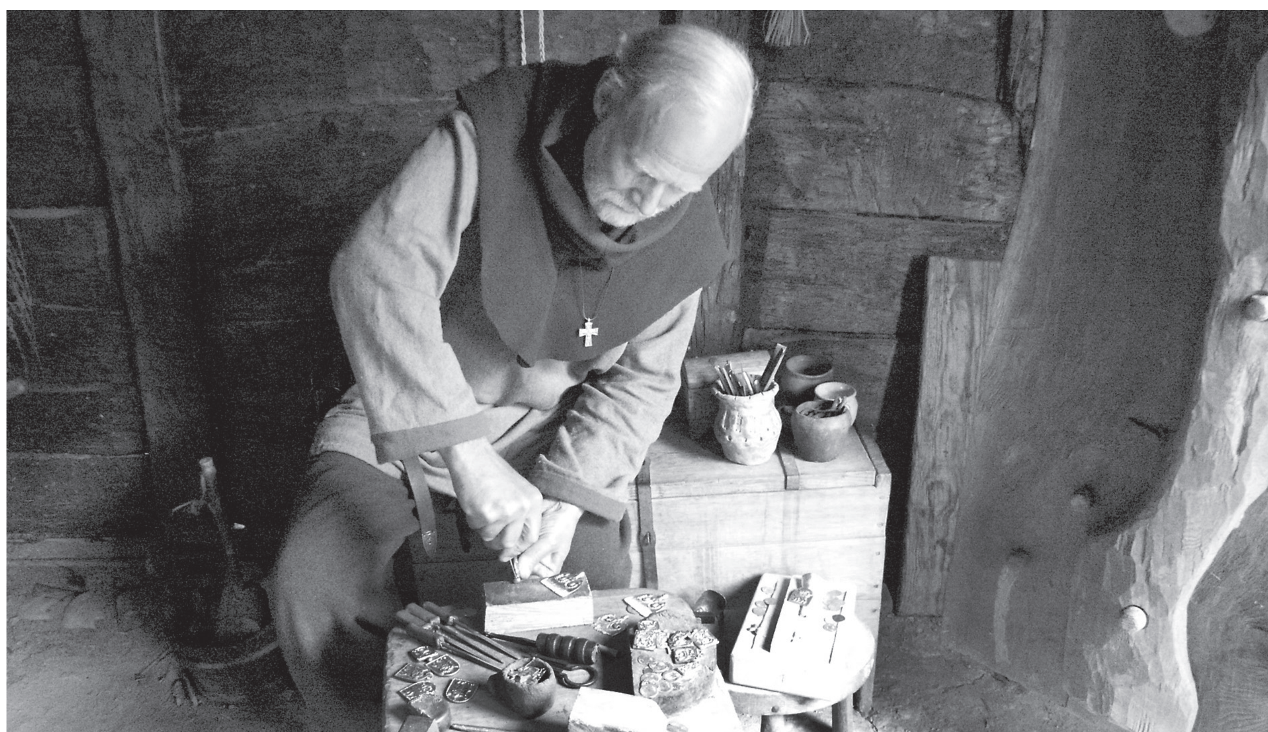
”När jag tänker närmare efter kostar det en kanna öl om ni vill få reda på det!”

Så blev det också. När väl ölkonan ställt en fylld träbägare på bordet fann Olof tiden mogen att fortsätta sin berättelse.

”Han lät ta sönder tunnan och sedan tog han bort en av trälaggarna när han satte ihop den igen. Då blev ju tunnan inte så tjock men den var fortfarande stämplad med stadens märke!”

”Men kungens fogde måste väl ha gripit honom? Hänger han redan i galgen utanför staden?”

”Näh! Han seglade i väg i natt utan att någon såg det. Och det skeppet var nog tungt lastat!”

Bakgrunden: Handel och köpmanskap i vikingatid och tidig medeltid

Handel mellan människor har existerat sedan urminnes tider. Från början var det troligtvis frågan om byteshandel av nödvändiga varor eller också av gåvor för att markera eller upprätthålla vänskapliga förbindelser. Senare övergick varudistributionen till ett mera profittänkande där mellanskillnaden var den vinst som skapade köpmannens välstånd.

Ett exempel på tidig handel i sydvästra Skåne är den flinta som man under bronsåldern bröt i stora gruvdrifter i Södra Sallerup öster om Malmö. Denna flinta bearbetades sedan till flintverktyg och sådana har återfunnits långt norrut i Sverige. Handeln med varor som kom utifrån till Norden, från Centraleuropa och Medelhavsområdet, var redan under bronsåldern intensiv; inte minst när det gällde import av den viktiga metallegeringen brons. Alltsedan 700-talet f.Kr. vet vi genom skrifterna att en annan handelsvara gick åt andra hållet, från Norden söderut; nämligen bärnsten. Denna bärgades runt Östersjöns kuster. I t.ex. berättelsen om Odysseus irrfärder på hemväg från Troja nämnde den antike författaren Hesiodos ”folket bortom nordanvinden” som hade den åtråvärda bärnstenen.

Hur själva handeln i det forntida Skandinavien tedde sig kan vi emellertid bara gissa oss till. Inga skrivna detaljberättelser finns bevarade. Denna brist av information gäller även under hela vikingatiden. Troligtvis har någon eller några gått samman om ett skepp och så har man gett sig ut för att idka byteshandel. Detta fordrade emellertid att man hade efterfrågade bytesvaror med sig så att man själv kunde byta till sig begärliga varor. Vilka var då dessa eftertraktade, unika varor som nordborna hade och som man kunde använda sig av? Skinn, utom från vissa djur, fanns överallt i Europa. Så också bin som producerade vax. Matvaror fanns överallt. Saltet var dyrt varför fiskhandel inte kan ha förekommit. Järn fanns likaså på många utländska platser. Ett exempel på de fåtal varor som inte fanns utanför Norden var täljsten från Norge som det kunde tillverkas grytor av. Behovet för unika nordiska varor i stor skala utomlands kan således inte ha varit särskilt stort. Intresset för byteshandel har säkert i många fall främst legat hos nordborna; att man kunnat få hem mera lyxbetonade varor som t.ex. dyrbart kläde, vin och salt.

Uppkomsten av kuststäder eller stadsliknande samhällen, dit mängder med människor drogs och bosatte sig, skapade på allvar ett större internationellt behov för varor från länderna runt Östersjöns stränder. I brist på egna, eller endast få, inhemska producenter av livsmedel fordrade t.ex. en stad omfattande handel med just sådana varor. Man talar om stadens ”omland”. Det var i omlandet de råvaror fanns som stadsinnevånarna hade behov av.

Det är under dessa omständigheter inte märkligt att Danmarks största exportvaror under 1100-talet var korn och sill. Bland andra nödvändiga varor för en dåtida stad var en så till synes trivial sak som ved.

Silverskatter med mängder av arabiska mynt är vanligt förekommande i Sverige.

Vid utgrävingar i Löddeköpinge i Skåne har man påträffat denna skeppsristning från vikingatiden.
Foto Bengt Almgren, LUHM.

Det dagliga vedbehovet för en stad på kanske tusen stadsbor måste ha varit enormt. Som ett bra exempel längre fram i historien kan nämnas att det i Skåne under 1400-talet grundades två nya småstäder, Båstad och Luntertun (senare Ängelholm). Dessa uppstod troligtvis som utskeppningsorter för att täcka vedförsörjningen till det då kraftigt växande Köpenhamn. Tusentals skuttransporter med ved från Hallandsås skogar har årligen gått mellan dessa städer.

Under slutet av 700-talet och början av 800-talet började det uppstå stadsliknande samhällen runt Östersjöns kuster. Bland dessa tidiga städer finner vi Hedeby och inte långt därifrån Ribe i Jylland, Wollin i Polen, Birka i Mälaren, Paaviken på Gotland och Novgorod vid de ryska flodsystemen. Samtidigt uppstod i Skåne de s.k. ”köpingarna”. Dessa var de olika skånska kustbygdernas internationella handelsplatser mot havet. Här kunde de inhemska bönderna möta de köpmän som ägde skepp och hade kontakter bortom havet. Utgrävningar i några av dessa köpingar daterar dem i runda drag till perioden 800 e.Kr. - 1000 e.Kr.. Det finns således en samstämmighet i tid mellan etableringen av de äldsta städerna runt Östersjön och uppstarten av dessa köpingar. Detta är säkert ingen tillfällighet. Likheten med förbindelsen av Skånes två nya småstäder på 1400-talet och den stora staden Köpenhamn finns där. En storstad har genererat långväga handelskontakter med lokala handelsplatser nära havet som kunnat frambringa för staden viktiga varor. Att dessa handelsplatser för fjärrhandel legat ute vid kusterna säger sig självt. Skeppen har ju varit en förutsättning för denna fjärrhandel.

Vi får dock inte glömma att en del av handeln över Östersjön under vikingatiden inte enbart bestått i att tillgodose konsumtion i dessa tidiga kuststäder. Även transithandel, dvs. handel med varor som var på väg till längre bort liggande mål, har säkert förekommit. Begärliga lyxvaror har forslats via de ryska floderna, ut över Östersjön ner till Hedeby. Denna stad låg där Jylland är som smalast och härifrån har varorna gått vidare till England och Frankrike. Så har det alltid hävdats i den historiska litteraturen och så har säkert också varit fallet. Frågan är dock om denna långväga handel har varit så omfattande som man gjort gällande.

Även lokal handeln med olika bygder hemmavid har givetvis förekommit. Här var det landsvägstransporterna som var viktiga. Man möttes på speciella marknadsdagar. Vad det gäller Skåne känner vi från slutet av medeltiden ett flertal av dessa så kallade årsmarknader. De återkom varje år på bestämda platser runt omkring i Skåne. Genom att de inträffade på olika tider kunde samma handelsmän möta upp på flera marknader. Med stor sannolikhet har dessa officiella marknader en historia som sträcker sig långt tillbaka i tiden. Troligen fanns de redan före städernas uppkomst i Skåne under sen vikingatid. Enligt en notering i Malmö stadsbok från året 1504 fanns det då följande skånska marknader: Tre högars marknad i Lund, Grevie marknad på Bjärehalvön, Tommerups marknad på Österlen, Vä marknad, Åhus marknad, Lund marknad och Luntertun marknad vid Skälderviken.

Lund hade således två årsmarknader. Detta märkliga förhållande kan kopplas samman med att Lunds föregångare varit Uppåkra och att marknaden på denna plats nog kallats för just Tre högars marknad. I diskussionerna kring det äldsta Lund har det allt sedan

1500-talet hela tiden figurerat denna speciella marknad – Tre högars marknad – vilken skulle ha existerat redan långt före stadens tillkomst. Herman Chytræus berättar år 1599 i sin ”Monumenta Scanensia” om ett hedniskt kultställe, bestående av en ljuvlig lund med många klara källor som fordom skulle ha funnits i trakten av tre högar strax utanför staden. Dit strömmade folket samman för att dyrka de tre hedniska gudarna Tor, Oden och Frigga, vilka stod som bilder på högarna.

Mogens Madsen nedtecknade vid samma tid en tradition som då fanns: ”Det säges att engelsmän fordum i stora skaror för köpenskaps skull strömmat samman till denna trakt av Skåne och särskilt till Lund, där det då långt före Malmös och Köpenhamns grundläggning skall hava funnits en bekant handelsplats.”

Att ”Tre högars marknad” mycket väl kan ha varit en marknad som har sitt ursprung långt innan staden Lunds uppkomst tyder namnet på. Även om det i dag endast finns två högar vid Uppåkra kyrka har det här ursprungligen funnits tre. Rester efter den sedan länge försvunna tredje gravhögen har avslöjats vid arkeologiska undersökningar. I samband med Lunds uppkomst på 980-talet flyttade man helt enkelt in den urgamla marknaden till staden. Senare skapade man ytterligare en marknadsdag, denna för att hylla domkyrkans helgon S:t Laurentius. Helgonet firades den 10 augusti medan den gamla marknaden hölls under våren strax efter påsk.

En av de tidigast omtalade marknaderna i Skåne var Halör marknad som hölls i början av sommaren. Själva namnet med ändelsen ”ör” visar att marknaden hållits på en udde eller ett näs i Öresund. Halör bör vara identiskt med Lilla Hammars näs, alltså området invid Fotevikens Museum. Det äldsta omnämnandet av marknaden finns i Färöingasagan, nedskriven under 1100-talet. I den berättas att Trond från Färöarna besökte platsen och att detta var den största årliga marknaden i Skandinavien. Här träffade Trond också kung Harald Blåtand varför episoden måste ha skett innan kungens död ca 986.

Halör marknad omtalas också i Olav Tryggvasons saga. Kungens skald begav sig en sommar till marknaden och träffade här den mäktige Sigvald jarl. Under det danska inbördeskriget år 1134 attackeras Halör marknad den 4 juni. Den sista gången som marknaden omtalas är året 1196. Ett antal upprorsmän från Norge träffades då här under sommarmarknaden: ”Där på ören reste de ett parti, som snart fick mångfaldiga anhängare; bland andra deltog också ärkebiskop Erik (från Nidaros) i den färden; därpå drog de med detta parti till Norge; då var också Erling Jarls son Sigurd med, och många andra mäktiga män. Detta parti kallades för ”bagler”.”

Viktigt att konstatera var att Halör marknad enligt dessa källor hölls i början av sommaren. Den kan således inte ha varit en sillmarknad eftersom sillen gick till i Öresund först under hösten, från augusti till oktober. Varför denna handelsplats varit så viktig kan i stället bero på att det var här, vid Skånes horn, som köpmän från öst mötte köpmän från väst – att det främst varit frågan om en landningsplats i den långväga transithandeln.

En av de tre gravhögarna i Uppåkra vilka troligtvis gett upphov till namnet ”Tre högars marknad”.

Medeltida bronsstaty av S:t Laurentius i Lunds domkyrka. Helgonet firades med en egen marknadsdag i staden.

Om handeln i de tidiga städerna

Redan de tidiga skånska städerna har fått sin stadsrätt av kungen. I speciella privilegier fick städerna kungliga förhållningsregler men också rättigheter att själva, givetvis med kungens samtycke, skapa sina egna lagar och förordningar. Varje stad hade sitt eget så kallade ”omland”, dvs. bygden runt staden. Genom att skapa sig en ensamrätt när det gällde handeln och hantverket i detta omland kunde en stads köpmän och hantverkare hävda sig och skapa vinster. Bönderna var tvingade att föra alla varor som man ville sälja till stadens torg och här sälja dem till stadens köpmän. Bönderna var samtidigt förbjudna att handla med utländska köpmän, vare sig dessa fanns i städerna eller hade begivit sig ut på landsbygden. I all handel skulle alltså stadens köpmän agera som mellanhand.

De äldsta torgen i städerna var ofta förlagda till en bestämd huvudgata. En sådan huvudgata finner man därför alltid i de äldsta kuststäderna. Denna gick parallellt med stranden. Torggatan hade ofta beteckningen ”Allmänningsgata”. I Trelleborg från sent 1100-tal fanns en sådan, den senare ”Algatan”. I Malmö, grundat troligtvis år 1254, kallades huvudgatan för ”Allmänningsgatan”, senare förvanskat till den kortare versionen ”Adelgatan”. Handeln utmed dessa gator fick endast ske inom de områden som markerades med uppresta stenar, s.k. ”skallestenar”. Avslöjades bönder som handlat med borgarna utanför dessa markerade gränser fick båda parter betala dryga böter. Allt var nämligen uppgjort så att alla borgare skulle ha möjlighet att se varorna utan att någon först skulle kunna smyga sig till några fördelaktigare köp genom snabba affärer i det dolda. Att många trots detta försökte göra sina köp direkt innanför stadsportarna, men utanför skallestenarna, vittnar bevarade räkenskaper över inkasserade böter, s.k. ”forprang”.

Hur bestämde man då vilka mått- och viktenheter som skulle gälla i en stad? Man använde sig av s.k. ”likare”. I anslutning till stadens torg fanns en större och en mindre våg med stadens bestämda viktmått. Här fanns också ämbar som innehöll de bestämda volymenheterna och här fanns ett längdmått för den aln-enhet som gällde i staden. Sedan var det upp till var och en köpman att stämma av sina egna måttredskap mot dessa fastställda mått. Man fick då sina egna måttredskap godkända med stadens stämpel.

Givetvis har både kung och kyrka försökt skapa ett enhetligt måttsystem, s.k. ”rikslikare”, som skulle gälla i hela riket. De ville ju inte bli lurade på skatteintäkterna. I den svenska konungsbalken från medeltiden heter det att ”en pundare, ett bisman och en spann skall ganga om allt riket”. Det skall dock noteras att i denna bestämmelse begreppet ”allt riket” endast avsåg städerna. Ärkebiskop Andreas Sunesen i Lund fastställde i början av 1200-talet hur stora tionde-skäpporna skulle vara för Skåne. I Danmark omtalas år 1283 den järnmåttstock som kung Christoffer införde; troligtvis en metallikare för den själländska alnen vilken kungen hoppats skulle kunna gälla i hela riket.

Önskemålen från riksledningen kom emellertid till korta. Varje stad fick sina privilegier av kung eller kyrka, rättigheter som man med en egoistisk frenesi slog vakt om. Det viktigaste för varje stad var därför att man på stadens torg använde de av staden bestämda mått- och viktnormerna. I Magnus Erikssons stadslag från 1300-talet fastställdes att respektive stad skulle utse två män att inneha stadens stämplar. Stämplarna användes att märka köpmännens måttsatser när dessa stämts av mot stadens eget måttsystem.

Ett flertal äldre uppgifter om olika stadslikare finns. År 1560 finner vi t.ex. i en officiell provvägning det gamla Skara kopparbesman samt Vadstenas och Örebros besman, alla av olika vikt. Även volymsmåtten har varit olika orterna emellan. Mätenheterna var tunnor, spannar och skäppor, men hur mycket rymde var och en? Stockholms officiella spann, som känns från 1400-talet, ställdes t.ex. år 1540 mot Hälsinglands spannlikare. Fyra stycken Hälsinglandsspannar fordrades att fylla en tunna som rymde två stycken Stockholmsspannar.

Staden Goslar i Hartz grundades på 900-talet och blev rik på silvergruvorna i det närbelägna Rammelsberg. Silverfyndigheterna skapade rika borgare. Här en medeltida skulpterad man på ett av stadens hus ur vars ända det kommer ut mynt.

Hälsinglandsspannen var en lokal likare som brukades i ett större område än enbart en stad. Redan på 1400-talet känner vi några sådana regionslikare. Mest berömd är de s.k. Rydaholmsmåtten. För hela Växjö stift beslutades vid denna tid något så unikt som att ”ingen haver annen vikt och bismare, skeppe eller aln än Rydeholms”. Dessa likare förvarades i Rydaholms kyrka. På Gotland fanns tidigt ett enhetligt längdmått, Gotlandsalnen. Inte mindre än tre medeltida originallikare av järn finns bevarade för denna aln. Två av dessa graderade järnstänger hänger dessutom på ursprunglig plats i Hemse och Stånga kyrkor. På Stångalikaren läses inskriptionen ”Thitta ier ret gota eln”. Den gotländska alnen har legat mellan 55.12 - 55.40 cm.

Om silvermynt

I många skattfynd från vikingatiden finns arabiska mynt i stor mängd. De har utifrån sitt silvervärde varit värdefulla. Frågan är emellertid hur dessa mynt med sina obegripliga tecken använts i Skandinavien? Definitivt inte som vi använder mynt i dag. Kanske har de brukats som betalningsmedel utifrån sin vikt? Många mynt är brutna eller klippta vilket tolkats så att man knipsat av mynten för att få rätt vikt när mynten lades i de små balansvågar som fanns. Är detta emellertid troligt? Redan ett helt, dåtida mynt var ju nästan lövtunt och av ringa vikt. Kanske är det så att denna delning av de arabiska mynten ägt rum redan innan de som slutna silversamlingar kom till Norden. Att man helt enkelt delat ett mynt och på detta sätt fått smärre valörer.

Den enormt rika förekomsten av arabiska silvermynt i Norden under vikingatiden hänger samman med två saker. Nordborna skapade på 800-talet kontakter med de arabiska länderna och Bysans. Samtidigt hade araberna stora silvergruvor i Tasjkent och Samarkand. Nordbornas handelsvägar gick över de ryska floderna i öster men också via landvägen över Polen söderut. Under 900-talet minskade dock antalet arabiska mynt för att nästan helt upphöra omkring år 1000. Detta hängde bl.a. samman med ett fynd orsakat av en häst! Vid mitten av 900-talet råkade nämligen en häst med sin ryttare slå upp en grästuva i bergsområdet Rammelsberg i tyska Hartz. Berget under tuvan glimmade av silver. Så berättas det åtminstone i gamla skrifter. Silverbrotten i detta område skulle under lång tid ge enorma mängder av den begärliga råvaran.

På 990-talet började de nordiska kungarna med egen mynttillverkning. Förlagorna för dessa äldsta nordiska mynt är de engelska s.k. ”cruxmynten”, dvs. de

Stadsvägaren i arbete vid stadens officiella våg. Teckning från 1420-talet.

Myntslagare i arbete. Mannen till höger stansar ut runda silverbleck och till vänster präglas dessa till mynt. Kopparstick från tidigt 1500-tal.

har på ena sidan ett likarmat dubbelkors med texten CRVX. Till skillnad från Danmark och Norge är de svenska mynten också försedda med uppgifter om myntorten – Sigtuna. En dansk mynttyp bär texten ZËEN REX AD DNER och GODPINE M AN DNER dvs. ”Sven kung av Danmark” och ”Godwine, myntmästare i Danmark”. Var Godwine har arbetat vet vi inte, kanske i Roskilde, kanske i Lund. Dessa båda städer hade nämligen fungerande myntverkstäder i varje fall redan under 1020-talet.

Ytterligare en mynttyp finns som med stor sannolikhet börjat präglas i Danmark så tidigt som på 970- eller 980-talen. Dessa silvermynt har på ena sidan ett sirligt mönster, på andra sidan ett kors. De skiljer sig avsevärt från de senare mynten. Dessa första försök på myntslagning här hemma har således skett under Harald Blåtands regeringstid. Två större fynd av dessa mynt finns från Jylland, ett fynd kommer från Fyn och två från Skåne. En myntskatt från Södra Sandby består av 55 mynt medan ett annat från Baldringe norr om Ystad innehåller 50 exemplar. Till dessa ska också läggas ett litet myntfynd i nära anslutning till det förmodade myntverket i Lund. Denna lilla silverskatt, det äldsta i sitt slag i Lund, består av två mynt från Harald Blåtand före 986, ett engelskt Ethelredmynt (976-1016), ett av Otto III (983-996) samt fyra stycken av Otto III och Adelheid (991-995).

År 1018 blev den engelske vikingakungen Knut den store ensam dansk regent efter det att brodern Harald dött. Knut är den förste kung som med säkerhet slog mynt i Skåne. I England hade man vid denna tid tillverkat silvermynt med kungens bild på ena sidan och ett kors på den andra. Bilderna omgavs av en instämplad text. Liknande mynt började nu Knut den store slå i Lund. På ena sidan läses CNVD REX IN DANOR och på andra sidan ASCETEL MO LVNDI, alltså ”Knut Danmarks kung” och ”Ascetel, myntmästare i Lund.”

Påträffade myntstampar visar att myntverket i Lund bör ha legat strax söder om domkyrkan. Inte mindre än tre stampar har hittats vid olika utgrävningar. Den yngsta är använd under den svenske kungen Magnus Erikssons regeringstid (1332-1360) medan den äldsta är från Kristofer I tid (1252-1259). Området ligger i anslutning till kungsgården och till Lunds troligtvis äldsta träkyrka, Clemenskyrkan. Även om myntstamparna inte är från vikingatiden är detta sannolikt också platsen för Knut den stores myntsmedja.

Från denna tid, alltså med början en bit in på 1000-talet, har det troligtvis också funnits en myntningsplats i Borgeby vid Löddeköpinge. Vi befinner oss då i kungarna Sven Estridsens (1047-1074) och en av hans söner Knut den heliges (1080-1086) regeringstider. Namnen ”BURG” och ”BORBI” på mynten antyder platsen. En samtida mynttyp har myntningsorten ”GORI” instämplad. Vissa forskare vill härleda denna till Gylle nära Trelleborg. Här fanns ju också en känd kungsgård. Exakt vad ordet GORI står för är dock osäkert.

Hur användes då dessa äldsta mynt som tillverkats här i Norden? Mängden mynt kan ju knappast ha va-

Lundamynt från Knut den stores tid.
Foto Bengt Almgren, LUHM.

rit så stor; den bör ha täckt endast en bråkdel av handelns behov. Källorna tiger men kanske ska man inte se den första mynttillverkningen kopplad till handel och köpenskap. Kanske hade dessa silvermynt, präglade på kungens order i ett fåtal myntverkstäder i några av hans kungsgårdar, i första hand haft ett symbolvärde i den makthierarki som fanns? Överst satt kungen och under sig hade han i sjunkande skala sina betrodda män i sin stora hird. Tjänstgjorde kanske de första nordiska mynten enbart som gåvor och ersättning från kungen till sina lojala män? Genom den instämplade bilden av kungen och hans kungatitel blev mynten också nästan som en form av trohetsdokument. Tanken är slående och det skulle också förklara varför mynttillverkningen vid vissa kungsgårdar igångsattes samtidigt i de nordiska länderna. Den ena kungamakten ville i detta fallet inte vara sämre än den andra när det gällde att knyta hirden till sig.

När silvermynten började komma igång som ett mera användbart betalningsmedel uppstod också falskmynteriet. Redan i romarriket utdömdes hårda straff för denna typ av brottslingar; gruvarbete eller korsfästning. I en lagtext från år 438 e.Kr. angavs straffet till att bli levande bränd på bål. I England förekom redan på 900-talet en omfattande falskmyntning. Visserligen var varje mynt tunt och vägde endast runt 1 gram men med sämre silverhalt kunde stora vinster göras. Falskmyntare blev så vanliga att Henry I år 1125 bjöd in falskmyntare till ett stort julgille i Winchester. Gillet slutade dock inte alltför festligt. Var och en togs avsides och deras högra hand höggs av. Från Danmark möter vi också falskmyntaren i de äldsta lagarna. Det var ”halslös gärning och domsmål om man sätter ambolt och stämpel och slår penning utan kungens tillåtelse eller bud”. Straffen var raffinerade. Ett var att den skyldige fick dricka smält bly!

Under sen vikingatid och medeltid låg det i både kungamaktens och kyrkans intresse att ha kontroll över mynttillverkningen för att dra ekonomisk vinning av denna.

Detta häfte är framtaget av Fotevikens Museum 2011.
Författare: Sven Rosborn.
Bild på framsidan: Detalj från Martebo kyrka, Gotland, sent 1100-tal.

Fotevikens Museum
Museivägen 24
236 91 Höllviken
Tel: +46 (0) 40 330 800
Internet: www.foteviken.se.

AmaProf

EUROPEISKA UNIONEN
Europeiska regionala utvecklingsfonden

Interreg IVA
ÖRESUND – KATTEGAT – SKAGERRAK